

PREGLEDNI RAD

Goran Bašić*

Multikulturalizam: kako dalje?

SAŽETAK: Odricanje od multikulturalizma u praksi suvremene liberalne države (“multikulturalizam je mrtav”), ali djelomično i u liberalnoj teoriji, zanemaruje činjenicu da su je multietničnost društveno stanje neovisno o ideologiji i da je preživjelo “kraj povijesti”. Zaboravlja se i to da su politike multikulturalnosti postojale i prije nego što je konstituirana liberalna država. Ukoliko se u obzir uzmu ove činjenice, onda se problem odnosa suvremene liberalne države prema multietničnosti čini još kompliciranijim od konstatacije da je multikulturalizam među prvim žrtvama krize globalnog liberalizma. Ako se pomirimo s činjenicom da je multietničnost fenomen koji je preživljavao i najveća moralna srozanja civilizacija, onda se moramo upustiti u raspravu i promišljanja o tome – kakve politike multikulturalnosti odgovaraju suvremenoj liberalnoj državi.

KLJUČNE RIJEČI:
politike
multikulturalnosti,
multietničnost,
liberalizam, etnička
raznolikost, identitet.

* Prof.dr.sc. Goran Bašić, Institut društvenih nauka, Beograd, Republika Srbija.
E-MAIL: basicgoran11@gmail.com

Za razliku od posljednjih desetljeća 20. stoljeća kada je, kako u teoriji, tako i u praksi liberalne države, “na kraju povijesti” multikulturalizam proklamiran kao jedan od ključnih stožera globalnog razvoja, prvih desetljeća 21. stoljeća obnovljena su razmišljanja prema kojima je multikulturalnost prepreka i izazov suvremenoj demokratskoj državi. U javnosti, stručnoj literaturi i medijima najčešće se navodi izjava njemačke kancelarke Angele Merkel da multikulturalni koncept, prema kojem “ljudi žive sretno jedni kraj drugih” nije uspio u Njemačkoj.¹ Kancelarkino mišljenje priopćeno na sastanku mladih Kršćansko-demokratske unije (CDU) nije bilo izuzetak, te je za njim uslijedila i izjava vođe bavarske Kršćansko-socijalne unije (CSU) Horsta Seehofera da je multikulturalizam u Njemačkoj mrtav.² Nakon toga, tadašnji francuski predsjednik Nicolas Sarkozy izjavio je da je multikulturalizam promašen koncept te je pozvao na obnavljanje francuskog identiteta: “Previše smo bili usredotočeni na identitet osoba koje dolaze, a nedovoljno na identitet države koja ih je primila,”³ a kritikama europskih politika multikulturalnosti pridružio se i David Cameron koji je izjavio da je dugogodišnja politika Engleske bila promašaj te je pozvao na bolju integraciju mladih Muslimana u svrhu lakše borbe protiv rastućeg “domaćeg” ekstremizma.⁴ U javnosti su manje bile zapažene izjave bivših premijera Španjolske Josea Marie Aznara i Australije Johna Howarda o tome da politike multikulturalizma nisu bile uspješne u integriranju imigranata.

Razumijevanje pojma multikulturalizma

Međutim, znatno prije “službenih” kritika multikulturalizma, pojedini ugledni teoretičari ukazali su na to da u politikama multikulturalnosti nedostaje supstancijalno razumijevanje ovog fenomena. Mišljenje harvardskog profesora Samuela Huntingtona s vremenom je posta-

1 Angela Merkel Declares Death of German Multiculturalism, “Guardian”, 17. listopada 2010. Dostupno na: www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures (16. 01. 2017.)

2 Merkels Rhetoric in Integration Debate is Inexcusable, “Der Spiegel”, 18. listopada 2010. Dostupno na: www.spiegel.de/international/germany/the-world-from-berlin-merkel-s-rhetoric-in-integration-debate-is-inexcusable-a-723702.html (16. 01. 2017.)

3 Nicolas Sarkozy Declares Multiculturalism had failed, The Telegraph”, 11.02.2011. Dostupno na: www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/8317497/Nicolas-Sarkozy-declares-multiculturalism-had-failed.html (16. 01. 2017.)

4 State Multiculturalism has failed “BBC News”, 05.02.2011. Dostupno na: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-12371994> (21. 01. 2017.)

lo "paradigma" svih onih koji sumnjaju u održivost (novo)liberalnog koncepta multikulturalnosti. Huntington je nagovijestio "propast multikulturalizma" mišljenjem da su granice i identiteti osam postojećih civilizacija rizična mjesta mogućih sukoba, a najizraženije konfliktno polje uočio je u produbljivanju krize u odnosima između zapadne, kršćanske civilizacije i fundamentalističkih strujanja unutar islamske civilizacije (Huntington; 1993). Multikulturalizam je ne samo prepreka demokraciji već izravna opasnost održanju liberalnih vrijednosti i institucionalne strukture (Huntington, 1997).

Alvin Schmidt, pak, u multikulturalizmu vidi strategiju kulturnog relativizma liberalne ljevice koja sve kulture vrednuje jednako. S tog stajališta, o kulturama prosuđujemo isključivo na osnovi shvaćanja baštinka tih kultura, njihovih etičkih vrijednosti i unutarnje institucionalne organizacije. Prema Schmidt, inzistirajući na zaštiti autentičnosti supkultura unutar jednog društva, multikulturalizam je rastočio osnovne (integrativne) kulturne vrijednosti, a to je uočljivo i u institucionalnoj organizaciji demokratske države koja se na socijalnom i političkom planu suočava sa problemima proturječnosti principa vladavine većine, kao jednog od temeljnih principa tradicionalne liberane demokracije, i potrebe za postizanjem konsenzusa koji bi zadovoljio zahtjeve i interese supkulturnih grupa (Schmidt, 1997). S druge strane, kulturni relativizam pomaže jačanju svijesti o različitostima zasnovanim na boji kože ili tradiciji, što u suvremenom društvenom okruženju nije pravilo jer ljudi različitog rasnog i etničkog podrijetla rođeni u drugoj, trećoj ili nekoj kasnijoj generaciji američkih useljenika svakako imaju više kulturnih sličnosti sa bijelim američkim sugrađanima nego sa ljudima iste kulture u zemljama predaka ili podrijetla. Naposljetku, lijevi multikulturalisti, najčešće marksističke provenijencije, ovom društvenom fenomenu pridaju pozitivnu ulogu u demokratskoj liberalnoj državi, usprkos tome što on zagovaranjem demajorizacije u osnovi podriva temelje klasičnog shvaćanja demokracije koje počiva na principu vladavine većine. Schmidt ukazuje na to da se u suvremenim društvima, u kojima nema jasno definiranog političkog naroda, gubi svaki smisao principa vladavine većine i narodnog suvereniteta (Schmidt, 1997).

Brian Barry smatra da je multikulturalizam nastao na naslijeđu marksističke političke filozofije. Naime, "kraj povijesti" uzrokovao je i to da je liberalna ljevica za svoje referentno polje izabrala razne oblike relativizma i postmodernizma među kojima je, zagovaranjem politike priznanja različitosti identiteta, multikulturalnost imala posebno mjesto (Mesić, 2006). Liberalni multikulturalizam nastao na valu reformacije liberalizma i ideja kanadske škole političke filozofije – teorije priznanja Charlesa Taylora i etno-kulturne pravde i multikulturalnog građanstva Willa Kymlicke, Barry doživljava kao negiranje prosvetiteljskog naslijeđa i narušavanje klasičnih liberalnih

vrijednosti zasnovanih, između ostalog, i na građanskom konceptu državljanstva. Institucionalno priznavanje identiteta nije ništa drugo nego revitalizacija Herderove koncepcije u kojoj je očuvanje identiteta moguće isključivo u uvjetima jasno utvrđenih etno-kulturnih granica. Po tome se liberani multikulturalisti razlikuju od konzervativnih liberala, samo zbog toga što su granicu distinkcije pomjerali sa rasnih ka kulturnim različitostima. U političkom smislu, liberalni multikulturalizam omogućio je konzervativnim liberalima da učvrste svoje pozicije i da skrenu pozornost sa rasprave o zajedničkim problemima poput ekonomske nejednakosti, nezaposlenosti ili kvalitete javnih usluga. Zbog toga Barry kritizira zagovornike priznavanja posebnih kolektivnih prava kulturnih (etničkih) grupa i ukazuje na to da bi bilo nužnije da se građanima, pored političkih i građanskih prava, osigura i univerzalizacija ekonomskih i socijalnih prava (Barry, 2001).

Prema liberalnim multikulturalistima nimalo nije bio “nježan” slovenski filozof Slavoj Žižek, koji smatra da je multikulturalizam instrument globalnog kapitalizma. Suvremeni multikulturalizam, prema Žižeku, počiva na “tutorskoj, eurocentričnoj distanci i/ili poštivanju lokalnih kultura bez uporišta u vlastitoj kulturi”. Za njega je multikulturalizam inverzna forma rasizma – riječ je o rasizmu s distancom, čije obilježje jest poštivanje identiteta drugog kao svojom voljom zatvorene autentične zajednice prema kojoj, sa stajališta univerzalnih vrijednosti, multikulturalist održava distancu: “Multikulturalizam je rasizam koji svoju vlastitu poziciju lišava svakog pozitivnog sadržaja (multikulturalist nije izravni rasist; on/ona Drugome ne suprotstavlja neke partikularne vrijednosti vlastite kulture; on/ona, usprkos tome, zadržava tu poziciju kao privilegiranu praznu točku univerzalnosti, s koje se druge partikularne kulture na pravi način mogu ocjenjivati (ili potcjenjivati)) – respekt multikulturalista za specifičnost Drugog predstavlja modus afirmacije vlastite superiornosti” (Žižek, 1997).

Bez ambicije da se upustimo u zavodljivu raspravu o Janusovim licima fenomena multikulturalnosti, možemo zaključiti da su uporenja o slabostima “liberalnih” politika multikulturalnosti stizala pravovremeno i da su se izazovi s kojima se suočava suvremena liberalna država mogli preduhitriti. Tim više što je većina spomenutih, ali i drugih, ne manje utjecajnih mišljenja, bila zasnovana na različitim analizama politika multikulturalnosti. Pored toga što su ova mišljenja nastala u različitim “školama” liberalne teorije i što su fenomen multikulturalnosti razmatrale šire, a ne isključivo sa stanovišta identiteta zasnovanog na etnicitetu, ona su ukazivala i na problem “smještanja” multikulturalnih politika u političke sustave suvremenih država. Iako se vjerovalo da je zahvaljujući građanskim pokretima, ali i različitim iskustvima predstavničke demokracije, prevladana Millova bojazan da je nemoguće uspostaviti autonomne, reprezentativne institucije (de-

mokraciju) u višenacionalnim i višejezičnim zemljama (Mill, 1861), u suvremenom društvu se obnavljaju mišljenja da je multikulturalnost prepreka razvoju demokracije.

Multikulturalizam i suvremena politička teorija

Na ovom mjestu približili smo se odnosu liberalne teorije prema multikulturalizmu, odnosno tematizaciji uvjeta i teorijskih diskursa u kojima se ovaj fenomen razvijao u suvremeno doba. Multikulturalizam je u suvremenoj političkoj teoriji socijetalna osnova za izgradnju dobro uređenog poretka, ali činjenica je i to da multikulturalizam nije postao sastavni dio vodećih principa suvremenih političkih poredaka. Joseph Raz smatra da multikulturalizam na jedan gotovo heretički način ulazi u europsku (liberalnu) političku kulturu i da nije supstituiran u tradicionalne teorijske i političke principe (Raz, 1995).

Klasičan politički liberalan model oštro razdvaja javnu i privatnu sferu života pojedinca. Javni prostor rezerviran je za građanska prava, slobode i obveze kao što su pravo glasa, sloboda izražavanja, sloboda udruživanja, poštivanje zakona, plaćanje poreza i drugo. Suptilna pitanja identiteta pojedinca poput etničnosti ili religioznosti stvar su privatnosti pojedinca. Prihvati li ova pravila igre, čovjek postaje punopravni građanin liberalnog društva, formalno izjednačen sa svim ostalim građanima. Liberali stare generacije su pitanje priznavanja etno-kulturnih identiteta potisnuli u zapećak, smatrajući da je u suvremenom društvu etnicitet izgubio razornu snagu koju je imao u 19. i početkom 20. stoljeća.⁵ Hayekovsko-popperovsko shvaćanje po kojemu je pitanje etno-nacionalnih različitosti izlišno u dobro uređenoj liberalnoj državi, jer je ono u domeni individualnih sentimentata članova zajednice (Hayek; 2002. i Popper; 1993), doprinijelo je potiskivanju drugih mišljenja u liberalnoj teoriji, koja izvorište imaju u promišljanjima Benjamina Constanta, Alexisa de Tocquevillea i Johna Stuarta Milla, koji su smatrali da liberalno civilno društvo ne može počivati samo na apstraktnim principima općih pravila (*common rules*), već da mu je neophodna zajednička nacionalna kultura (*common national culture*) kako bi bilo stabilno i kako bi steklo lojalnost građana.

Esencijalno mjesto teoretičara klasične liberalne tradicije predstavlja ideja o neutralnosti države. U okviru ove struje liberalne misli razvilo se mišljenje da etničke nacije reprodukciju etno-nacional-

5 Sredinom 20. stoljeća marksistički teoretičari podržavali su mišljenja teoretičara liberalne provijencije u smislu povijesnog odumiranja fenomena etniciteta i nacionalizma. Za razliku od liberala, koji su marginalizaciju ovih pitanja nalazili u ubrzanom znanstveno-tehnološkom razvoju i potrebama suvremene ekonomije za okrupnjavanjem tržišta, marksisti su smatrali da je solidarnost unutar radničkog pokreta supsidirajući element za etničnost i nacionalnost.

ne kulture i identiteta smatraju jednim od svojih najvažnijih ciljeva. Suprotno tome, liberalna, građanska država je neutralna prema etno-kulturnim identitetima svojih građana, određujući njihovu nacionalnu pripadnost isključivo kroz privrženost određenim principima demokracije i pravde. Michael Walzer naglašava da liberalizam pretpostavlja izričito razdvajanje države i etniciteta (Walzer, 1992: 100).⁶ Klasična liberalna država je neutralna u odnosu na jezik, povijest, sjećanje i podrijetlo različitih nacionalnih grupa koje žive u okviru njenih granica. Ona odbija preuzeti bilo kakvu ulogu u pogledu unaprijeđivanja ili podržavanja njihovog tradicionalnog načina života, odnosno takva država nastoji ostati nezainteresirana za njihovu socijalnu reprodukciju. Međutim, to ne znači da su različitosti neutralizirane. Naprotiv, one su snažno prisutne i stvaraju latentnu napetost kako na društvenom planu, tako i u pojedincima u kojima se talože frustracije proizašle iz imaginarnog sljepila društva i institucija za njihove supstancijalne identitete. Nepropusnost javne sfere za identitete pojedinaca i osobito grupa u koje su ti identiteti ukorenjeni uvijek je očuvanja homogenosti javne sfere i institucionalno uporište garantiranja građanske ravnopravnosti pojedincima.

Međutim, multikulturalisti smatraju da prostor u kojem postoji stvarna građanska jednakost nikada nije uspostavljen i da je stoga klasični liberalizam nesposoban na zadovoljavajući način odgovoriti na zahtjeve za priznavanjem i prihvaćanjem različitosti, te na tim osnovama konstruiraju multikulturalni liberalni model, u kojem se privatna i javna sfera približavaju, a kao posrednik se javlja grupa. Pojednostavljeno, umjesto da bude diferenciran na dvije polarizirane zone unutar kojih nastoji definirati svoj identitet, pojedinac je kod liberalnih multikulturalista smješten u društveni prostor koji je podijeljen između središnje monokulturne zone, u kojoj manje-više sudjeluju sve društvene grupe, i na mnoštva perifernih zona, u kojima svaka grupa raspolaže svojom autonomijom. Kymlicka je ovaj model tematizirao kao multikulturalno građanstvo kao poželjni društveni habitus za uspostavljanje posredovanja između javne i privatne sfere – njegovo krajnje ishodište je da omekša granice koje svakog pojedinca cijepaju na javnu i privatnu osobu. Sredstva ovako zamišljene kirurške intervencije društvenih odnosa trebale bi biti specifičnosti grupe kojoj pojedinac pripada. Dakle, razlika javno – privatno se ne briše, nego se “dijalektizira” (Kymlicka: 1989, 1999, 2001, 2003).

Ranije je bilo riječi o tome da pojedini liberalni teoretičari, po-

6 Walzer, Michael. 1992. Comment, u: Gutmann, Amy (ed.): *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press. str. 100. U domaćoj literaturi vidjeti interpretaciju ovog teksta u: Kymlicka, Will. 2002. Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi, u: Kymlicka, Will, Opalski, Magda: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?* Beograd: Beogradski centar za ljudska prava. str. 31.

put Baarrya, kritiziraju “novoliberalni” multikulturalni diskurs jer se u biti nije izmijenilo ništa – mjesto “relaksacije” napetosti između javne i privatne sfere i dalje je nacionalna država, u kojoj se multikulturalni zahtjevi uobličavaju samo u odnosu na monokulturalnu većinu koja ima kontrolu nad političkim i administrativnim aparatima unutar javne sfere. Suštinski iskorak u odnosu na tradicionalni liberalni model nalazimo u kvalitativno uspješnijem sagledavanju društvene kohezije. Naime, dok klasični liberalizam društvenu koheziju smješta u polje imperativne lojalnosti pojedinaca unutar homogenog javnog prostora, multikulturalisti ovo polje otvaraju i čine propulzivnim na relaciji monokulturni centar – autonomija grupnih identiteta. Autonomija je priznata grupama kao izraz zaštite njihove autentičnosti, ali je jasno zadržana i monokulturalna zona raspodjele zajedničkih dobara (Semprini, 1999).

Kritikama unutar liberalne teorije izvrgnuta su i shvaćanja po kojima je središnje pitanje multikulturalizma upravljanje postojećim razlikama. Po ovim shvaćanjima formi, politikama multikulturalnosti daje se prednost u odnosu na suštinu multietničnosti, kao datog društvenog stanja. Habitus ovakvog poimanja multikulturalnosti proizlazi iz interesa protagonista globalnog poretka u kojem se različitost i etničke specifičnosti s jedne, i kozmopolitizam s druge strane, promatraju kao tržišne vrijednosti, kulturološki oblici kompatibilni sa kapitalističkom ekonomijom u njenom procesu mondijalizacije. Kritike koje su upućene ovom konceptu najčešće se zasnivaju na stavu da se na ovakav način razlike identiteta proizvode “odozgo”, da one nisu autentičan izraz posebnosti pojedinih grupa, ili da se postojeće razlike samo instrumentaliziraju, ali ne s ciljem afirmiranja grupa i ostvarivanja njihovog blagostanja, nego radi profita kompanija. Korporativni multikulturalizam, usprkos tome što se u njemu jasno ogleda matrica nacionalne države kao njegovog generičkog društvenog okvira, u stvari je “produžena ruka” klasičnog liberalnog modela multikulturalizma, kao postpolitički i transnacionalni multikulturalizam.

Slovenski filozof Slavoj Žižek razotkriva prirodu korporativnog multikulturalizma. Iako ne pravi jasnu dinstinkciju između modela i tipologija multikulturalnosti, Žižek ovaj fenomen promatra u funkciji njegove instrumentalizacije od strane korporativnog kapitala. Analizirajući ideologiju i razvoj kapitalizma, ovaj autor ukazuje na to da se u početku promet roba kretao u okviru razmjene nacionalnih država, da je potom uslijedilo doba kolonijalizma, a da je u suvremeno doba nastalo stanje u kojem postoje samo kolonije, a ne i kolonizatori, odnosno da su ulogu ranijih kolonijalnih sila preuzele multinacionalne kompanije. “I jasno je da je idealni oblik ideologije ovog globalnog kapitalizma upravo multikulturalizam, držanje, koje, iz neke šuplje globalne perspektive, svaku lokalnu kulturu tretira onako kako kolonizator tretira one koje je kolonizirao, kao domoroce čije običaje treba

pažljivo proučiti i ispoštovati. To pak znači: odnos između tradicionalnog imperijalističkog kolonijalizma i globalne kapitalističke auto-kolonijalizacije u potpunosti je jednak odnosu između zapadnog kulturnog imperijalizma i multikulturalizma – u istoj mjeri u kojoj globalni kapitalizam počiva na paradoksu kolonizacije bez kolonizatorske metropole nacionalne države, multikulturalizam počiva na tutorskoj, eurocentričnoj distanci i/ili poštovanju lokalnih kultura bez uporišta u vlastitoj kulturi (Žižek, 2004).

Dakle, u samoj liberalnoj teoriji postojalo je dovoljno pokazatelja da politike multikulturalizma, zasnovane na načelu “etnokulturne pravde”, nemaju esencijalnu snagu da se odupru izazovima suvremenog društva. Sadržaji multikulturalnih politika su pretežno bili usmjereni ka manjinskim grupama i njihovoj integraciji – u obrazovnim i kulturnim politikama, koje su trebale biti usklađene sa proklamiranim multikulturalnim politikama – dakle, sadržaji su pretežno usmjeravani ka etno-kulturnim manjinama, a ne prema građanstvu u čijem supstitutu su svi članovi društva. Takvim politikama, nastojanja da se otklone uzroci asimilacije manjina i stvore uvjeti za puno priznavanje identiteta i na njima zasnovanih prava manjinskih grupa, dobivaju sasvim drugu konotaciju – prenamaglašeno determiniranih specifičnosti etno-kulturnih manjina, izdvojenih u svoje areale u kojima se prema grupnom identitetu odnose kao prema nepromjenjujućoj konstanti koju u društvenim interakcijama nije poželjno mijenjati. Takvo stanje ne samo da nije bilo početni cilj novoliberalne teorije multikulturalnosti, već je na društvenom planu nemoguće jer identitet, ma koliko bio ukorijenjen u primarni socijalni kontekst, nije nepromjenjiv i nije otporan na društvenost. Istina je da su te promjene spore i da se neke odvijaju tijekom nekoliko naraštaja, ali činjenica je da se običaji, jezici, mentaliteti, sve ono što čini primordijalna obilježja etničkih grupa, mijenjaju.

Zaključak

Segregativni multikulturalizam, koji je postao globalno obilježje, nije održivo društveno stanje, osim u uvjetima konzervativnog poimanja povijesti i strogo podijeljenih civilizacija između kojih nema limitrofnih areala. Suvremene političke prilike i zaostreni odnosi na geostrategijskom planu, te borba oko kontrole prirodnih resursa, ne pogoduju mišljenjima da je politika itegracije manjinskih etnokulturnih grupa održiv koncept, a gotovo i da se zaboravilo na do nedavno snažno zagovarani model interkulturalnosti, koji zahtijeva ne puko uključivanje manjina u društveni život na osnovu seta priznatih i zajamčenih prava, već promjenu društvenih i političkih sustava kako bi to uključivanje imalo smisla. O mišljenja tipa “potrebno nam je manje

pasivne tolerancije, a više aktivnog mišićavog liberalizma” ne možemo se oglušiti, jer ona dolaze iz političkih centara moći koja raspolažu resursima za nametanje ideja koje su završavale na “smetlištu povijesti”, ali im se možemo suprotstaviti činjenicama u prilog održivih politika multikulturalnosti.

Da bi, uzimajući u obzir opisane, ali i druge ne manje važne teorije i politike multikulturalnosti, konstruirali multikulturalni model prijemčiv suvremenim društvima, trebalo bi raščlaniti što je u dosadašnjim politikama multikulturalnosti bilo loše i neprimjerno društvenim izazovima. Prije svega, trebalo bi preispitati politike zaštite različitosti zasnovane na, u kršćanskoj tradiciji istrošenom, fenomenu tolerancije, potom i to zbog čega se u politikama multikulturalnosti nije radilo na tome da se značaj da jačanju *povjerenja* prilikom izgradnje društvenih odnosa, tim prije što je pravovremeno uočeno da je ono manje u višeetničkim društvima (Putnam, 2007). Preispitivanju su, pored ostalog, podložna i razmatranja koja su odustala od toga da etnicitet promatraju kao vrijednost i politički supstrat u građanstvu kao primarnom habitusu liberalne teorije.

Na kraju, ali svakako ne na posljednjem mjestu trebalo bi nastaviti promišljanja i raspravu da multietničnost i iz nje proizišle teorije i zasnovane praktične politike, počiva na čovjeku kao kreativnom i progresivnom biću i onome što ga čini bliskim svim ostalim ljudima.

Multiculturalism: Future Perspectives?

42

SUMMARY: Waiver of multiculturalism in practice of modern liberal state ("multiculturalism is dead"), partly in liberal theory too, ignores the fact that the societal multi-ethnic situation exists independently of ideology, and that it has survived even "the end of history." It is also forgotten that the policy of multiculturalism existed before the liberal state was constituted. If we take into account these facts, the problem of relationship of modern liberal state and multi-ethnicity becomes even more complicated than just being among the first victims of the crisis of global liberalism. If we accept the fact that the multi-ethnic phenomenon has persisted even after the biggest moral degradation of civilization, then we have to engage in discussion and reflection on – how the policy of multiculturalism corresponds with the liberal state.

KEY WORDS: policies of multiculturalism, multi-ethnicity, liberalism, ethnic diversity, identity.

* Goran Bašić, PhD, Institute of Social Sciences, Belgrade, Republic of Serbia.
E-MAIL: basicgoran11@gmail.com

Literatura

- Barry, Brian. 2001. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Hajek, Fridrih A. 2002. *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*. Podgorica: CID.
- Huntington, Samuel. 1993. The Clash of Civilisations. *Foreign Affairs* (72), 3: 22-49.
- Huntington, Samuel. 1997. The Erosion of American National Interest. *Foreign Affairs* (76), 5: 28-49.
- Kymlicka, Will. 1989. *Liberalism, Community and Culture*. New York: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will. 1999. Etnički odnosi i zapadna politička teorija. *Habitus*. CMK. nulti broj: 17-69.
- Kymlicka, Will. 2001. *Politics in the Vernacular*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will. 2003. *Multikulturalno građanstvo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Mill, John Stuart. 1861. *Considerations on Representative Government*. London: Parker, Son and Bourn.
- Mesić, Milan. 2006. *Multikulturalizam*. Zagreb: Školska knjiga.
- Poper, Karl, 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Beograd: BIGZ.
- Putnam, Robert. 2007. E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century, *Scandinavian Political Studies* (30), 2: 137-174.
- Semprini, Andrea. 1999. *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO.
- Schmidt, Alvin, J. 1997. *The Meance of Multiculturalism, The Trojan Horse in America*. London: Westport.
- Van Dyke, Vernon. 1995. Collective Entities and Moral Rights: Problems in Liberal-Democratic Thought, u: Stapleton, Julia (ed): *Group Rights – Perspectives since 1900*. Bristol: Thommes Press.
- Walzer, Michael. 1992. Comment, u: Gutmann, Amy (ed.): *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.
- Žižek, Slavoj. 1997. Multiculturalism, Or the Cultural Logic of Multinational Capitalism. *New Left Review* 1/225.
- Žižek, Slavoj. 2004. *Multikulturalizam, globalizacija i novi svetski poredak*. Beograd: Nova srpska politička misao.